

Boszorkányüldözés Bambergben, a kor változásainak tükrében

1590 és 1630 között a németországi Bambergben hisztérikus boszorkányüldözés uralta a mindennapokat. A féktelen és kegyetlen üldözés addig elképzelhetetlen tömeggyilkosságokhoz vezetett, nem kímélve előkelőt, gazdagot és gyermeket sem. Az ítéletekben elrendelt tűzhalál többségében a nőket és a társadalom szegényebb, vagy középső rétegét érintette, de mindenki fenyegetve érezhette magát. (A katolikus területeken a kivégzettek 30–40 százaléka férfi, míg a protestáns lakosságú területeken az áldozatok 85 százaléka nő volt.¹)

A 15. századtól kezdve a szokásostól eltérő, jellemzően hidegebbre fordult időjárási viszonyok Európa-szerte hozzájárultak az emberek tömeges elbizonytalanodásához, ami a késő középkori mezőgazdasági válsághoz, hiányhoz, inflációhoz és éhínséghez vezetett. Az emberek számára a kedvezőtlen éghajlat gyakran katasztrofálisan szélsőséges időjárási viszonyokban nyilvánult meg, amelyek gyorsan egzisztenciális nehézségekhez vezethettek a túlnyomórészt mezőgazdaságból élő társadalmakban. Különböző járványok szedték áldozataikat a legyengült emberek között. Hírhedtté vált a fekete halál, a pestis, amely 1347 és 1353 között pusztított először, járvány méreteit öltve Európában, és a 18. századig többször is rettegésben tartotta a kontinensen élőket. Sokan úgy vélték, hogy a keresztény egyháznak nincs kielégítő válasza a tömeges halálesetekre. Az egyház tekintélye alapvetően és nyíltan megkérdőjeleződött. Az eretnek mozgalmakat a késő középkorban többnyire el lehetett nyomni, de az 1517-es reformációval a keresztény egyház egysége megtört, a katolikus egyház befolyása jelentősen csökkent. Német földön a frank régióban a boszorkánymánia 1575-ben kezdődött az ansbachi grófságban, 1591-ben Nürnberg következett. 1622 után Würzburgban, 1623 után pedig Bambergben öltött súlyosabb méreteket a boszorkányüldözés.²

A háborúk is hozzájárultak a bizonytalansághoz. Közép-Európában az 1618 és 1648 között pusztító harmincéves háború idején több boszorkányperre került sor. Az emberek számára a válságjelenségek sokaságát az évszázadokon keresztül elfogadott világvég tömeges megrendülése, valamint a biztosnak hitt igazságok elvesztése kísérte, sokan a közelgő apokalipszist várták. A bűnbakkeresés hasonló egzisztenciális vészhelyzetekben állandó jelenléte. A boszorkányüldözés tehát a széles körben elterjedt félelmek és a tömeghisztéria kifejeződése volt, amely gyakran valóságos népmozgalomként nyilvánult meg, sokszor az állami hatóságok és az egyházak akarata ellenére.

¹ *Forschung über Hexenprozesse: Es gab deutlich mehr Opfer.* www.evangelisch.de/inhalte/132267/29-02-2016/deutlich-mehr-opfer-neue-erkenntnisse-ueber-hexenprozesse.

² DÖLLNER, Max: *Entwicklungsgeschichte der Stadt Neustadt an der Aisch bis 1933.* Neustadt a. d. Aisch, 1950. Ph. C. W. Schmidt, OCLC 42823280. 258. p.

Johannes Gutenberg német ötvösmester az 1430 körül kezdődő, részleteiben némileg homályba vesző³ hosszas kísérletezése eredményeként feltalálta a mozgatható betűelemekkel való könyvnyomtatást, amely nélkül a huszonkilenc kiadásból csak német területen tizenhat kiadást megért⁴ *Malleus maleficarum* sem terjedt volna el széles körben. Járványok tizedelték a lakosságot, az 1618 és 1648 között zajló harmincéves háború halált, éhínséget és pusztulást hozott. A háború demográfiai veszteségei egyes német területek esetében 60–70%-os elnéptelenedést jelentett.⁵

A hideg, hosszú telekkel, és a hűvös, esős nyarakkal járó „kis jégkorszak” érezte hatását.⁶ A természetiesések miatt a gabonaárak az egekbe szöknek, betegségek pusztították az állatállományt. Sokan gondolták, hogy az Isten haragszik rájuk. De ki váltja ki az Úr haragját?

A bűnösöket gyorsan megtalálták. Ártalmas mágiát gyakorló boszorkányok ördögi alkut kötöttek a gonosszal, távoli helyeken seprűnyélen lovagolva találkoztak a boszorkányszombatokon, féktelen orgiákkal ünnepet ültek, és új, kegyetlen, emberiségellenes bűncselekményeket terveztek.

A valóságnak hitt fantáziálások jól illeszkedtek az akkori mágikus világképbe, amely a világ jelenségeinek legnagyobb részét természetfölötti erők működésével magyarázta. A legtöbb ember számára a nyughatatlan démonok tevékenysége valóságos volt. A démonoktól való félelem láthatatlan, elképzelhetetlen dolgok birodalmában gyökeredzett, akár a középkorban.⁷ A nyomtatásnak köszönhetően a boszorkányokról készült képek, a szenzációs hírek széles körben terjedtek.

A boszorkánypánik a 15. század elejétől kezdve egyre inkább elterjedt Európában. Széles körben tartotta magát az az elképzelés, miszerint az inkvizíció volt felelős a boszorkányperek lefolytatásáért, de ezt a történelem megcáfolta. Tény, hogy azokban az országokban, ahol az inkvizíció érvényesülni tudott, sokkal kevesebb boszorkányperre került sor, és a kínzások is korlátozottabbak voltak, mint német földön.⁸

Szervezett boszorkányüldözésekre 1430 körül került sor először a Genfi-tónál. Innen terjedtek át az üldözések északra, majd 1560-tól ismét tömeges boszorkányüldözés kezdődött. Ez az üldözési hullám, csökkenő intenzitással, egészen a 18. század második feléig tartott. Az 1580 és 1650 közötti időszakban került sor a legtöbb per lefolytatására. Ebben az időszakban Európa-szerte becslést adatok szerint 40 000–60 000 embert üldöztek^{9,10} boszorkányként, és legtöbbjüket kivégezték. Ebből a német áldozatok száma körülbelül 25 000 főre tehető.¹¹ 1680

³ ERDŐDY János: *Így élt Gutenberg*. Budapest, 1973. Móra Könyvkiadó, 22–30. p.

⁴ GORZÓ Katalin: *Boszorkányság nyugaton*. Ungvár – Budapest, 2020. Intermix Kiadó, 35. p.

⁵ <http://historia-cronologia.lapunk.hu/a-harminceves-haboru-1202732>.

⁶ RÁCZ Lajos: Mi a kis jégkorszak? *Történeti Földrajzi Közlemények*, 2016. 4/1. sz. 25. p.

⁷ HUIZINGA, Johan: *A középkor alkonya*. Budapest, 1938. Athenaeum, 166.p.

⁸ HEXENWAHN. Ängste der Neuzeit. www.dhm.de/archiv/ausstellungen/hexenwahn/aufsaeetze/01.htm.

⁹ BOSSEL, Hartmut: *Zufall, Plan und Wahn. Chronik der Entwicklungen, die unsere Welt verändern*. Norderstedt, 2010. Books on Demand, 129. p.

¹⁰ SCHWERHOFF, Gerd: Vom Alltagsverdacht zur Massenverfolgung. Neuere deutsche Forschungen zum frühneuzeitlichen Hexenwesen. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*. 1995. Bd. 46. 362., 365. p.

¹¹ FÜSSEL, Ronald: *Hexen und Hexenverfolgung im Thüringischen Raum*. Erfurt, 2006. Landeszentrale für politische Bildung Thüringen, 21. p.

után a boszorkányégetés alábbhagyott, de csak a 18. század végén, a felvilágosodás hatására szűnt meg.

A boszorkányság üldözése felett a pápaság és az 1542 óta Rómában központositott inkvizíció német földön elvesztette ellenőrzési lehetőségeit. A boszorkányüldözés nem volt központilag irányított, nem mindenütt zajlott, és ha mégis, nem egyforma intenzitással. Mind a katolikus, mind a protestáns területek érintettek voltak német földön.¹² Néhány régiót, például a kálvinista Kurpfalzot, szinte teljesen megkímélték az üldözések, míg Frankföldön hihetetlen túlkapások történtek. Ennek okai elsősorban az egyes régiók vezetőinek személyes meggyőződésében, bátorságában, avagy félelmében, valamint hatalmi erejében keresendők, a politikai akaratot, a történéseket azonban a német birodalom sokféle immunitással rendelkező államaiban, sőt azok egyes régióiban, központositott hatalom híján, igen nehéz volt bármely irányba befolyásolni. A boszorkánysággal szembeni elvakult düh gerjesztése, melyben egymással keveredett az istenfélelem, a vallás állítólagos védelme, a babona, a hataloméhség, a pénzéhség, az irigység, a téveszmés fanatizmus és a rosszindulat, nemcsak a politikai vezetésnek róható fel, hiszen a nép természeti katasztrófák esetén gyakran hevesen követelte a bűnösök felkutatását és megbüntetését. Az elvakultság eredményeként a felsőbb kontroll nélküli eljárásokban gyakran szegték meg az akkori hatályos törvényekben foglalt szabályokat.

1507-ben a bambergi egyházmegyében hatályba lépett a *Constitutio Criminalis Bambergensis*, a büntetőjog és a büntetőeljárás kódexe, amely mérföldkőnek számított a bírósági gyakorlatban. A *Bambergensis* mintául szolgált az 1532-ben V. Károly császár által kiadott birodalmi büntető törvénykönyv, a *Constitutio Criminalis Carolina* számára.

A boszorkányság a német birodalom egyes államainak törvénykönyveiben halálbüntetéssel sújtott bűncselekményként szerepelt, amennyiben a boszorka bizonyíthatóan ártott embertársainak. V. Károly császár a *Constitutio Criminalis Carolina* (1532) című törvénykönyvében szintén szabályozta a kártékony mágia bűncselekményét. Az inkvizitórius eljárás szabályainak értelmében a vallomások kicsikarása érdekében a vádlottal szemben kínzást is lehetett alkalmazni, egyéb, teljes értékű bizonyíték hiányában. A *Carolina*, a helyi és birodalmi szabályok ütközése esetén, kifejezetten megengedte a helyi szabályok alkalmazását. De a sok máglyahalállal végződő eljárás nem a hatályos szabályok különbözőségén múlt, hanem a szavak szubjektív értelmezésén.

A hatályos törvények mellett a bíróságok előszeretettel alkalmazták útmutatóként a *Malleus maleficarium* című iránymutató könyvet. A mű egyik szerzője a maga korában híressé vált inkvizítor, domonkos szerzetes Heinrich Kramer, latin nevén Institoris, a 15. század nyolcvanas éveinek elején Délnyugat-Németországban folytatott nyomozásai során néhányszor erős ellenállásba ütközött. 1484. december 5-i dátummal végül megkapta VIII. Ince pápától a boszorkányüldözéshez szükséges támogatást a *Summis desiderantes affectibus* elnevezésű bulla formájában.¹³

A bulla keltezése után három nappal Zsigmond, Tirol főhercege, anélkül, hogy meggyőződött volna, hogyan működik közre Kramer a boszorkányüldözésben, az inkvizítor aláza-

¹² QUENSEL, Stephan: *Hexen, Satan, Inquisition: Die Erfindung des Hexen-Problems*. Wiesbaden, 2017. Springer, 10. p.

¹³ DECKER, Rainer: *Die Päpste und die Hexen. Aus den geheimen Akten der Inquisition*. Darmstadt, 2013. Primus Verlag, 48. p.; HANSEN, Joseph: *Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des*

tos kérésére kiállított egy támogató levelet, egész évre biztonságos tartózkodást biztosítva számára minden uralma alá eső területen, annak érdekében, hogy küldetését sikerrel tudja beteljesíteni, azaz meg tudja büntetni a boszorkányokat és a varázslókat a törvények szerint. A főherceg egyúttal utasította minden világi tisztviselőjét és alattvalóját, ne akadályozzák Kramert tevékenységében.

Institoris a következő év augusztusában és szeptemberében Innsbruckban folytatott széles körű vizsgálatokat. Felkutatatta a boszorkányokat, tanúkat hallgatott ki, hét nő esetében tárgyalást indítottak, de a pert október végén eljárási hibák miatt érvénytelenítették.¹⁴ Ez a „szégyenletes vereség”¹⁵ készítette Kramert Jakob Sprenger nevű szerzőtársával a *Malleus maleficarum* (*Malleus maleficarum maleficas et earum haeresim ut phramea potentissima conteren – Boszorkányok pörölye, mellyel minden boszorkány és az ő eretnokségük igen hathatósan eltiporható*) című, a boszorkányüldözés kézikönyvének megírására.¹⁶ Az 1487-ben, hamisított pápai jóváhagyással nyomtatásban megjelent, három részre tagolt könyv első két részében felvilágosítást nyújt a boszorkányság lényegéről, javaslatokat tesz a boszorkányok gaztetteivel szemben alkalmazandó vallási gyógymodokról, a harmadik rész világos útmutatást ad a bírának, hogyan folytassák le a boszorkánypereket. A könyv hozzájárult a boszorkányokba vetett hit megerősítéséhez és a boszorkányperek számának növekedéséhez. A *Malleus maleficarum* a következő kétszáz évre, felekezeti különbségekre való tekintet nélkül, a boszorkányperek kódexéül szolgált egész Európában.

1600 körül a bambergi egyházmegyének az Alpokig elszórtan fekvő birtokai voltak, és a lakossága mintegy 150 000 fő volt, ebből 8000–10 000 ember élt Bamberg régiójában. Az 1590-es években elkövetett első boszorkánygyilkosságok után a boszorkányüldözés históriává fokozódott. Az üldözés három nagyobb hulláma során több mint 1000 embert gyanúsítottak, kínoztak és öltek meg. A máglyák különösen gyakran égtek 1628-ban, a „nyár nélküli évben”, amikor még májusban, júniusban is megfagyott a gabona a földeken.¹⁷

A 17. század elejéig tomboló bambergi boszorkányüldözés fő irányítói között találjuk az 1623 óta uralkodó II. Johann Georg Fuchs Freiherr von Dornheim bambergi herceget és Friedrich Förner segédpüspököt. A boszorkányok üldözése már korábban is intenzíven folyt, de II. Johann Georg kormányzása alatt pedig tovább fokozódott.

Förner korán elhíresült túlkapásairól. Amikor 1598-ban a Felső-Majna menti Altenkunstadt községben a lakosok nem akartak áttérni a katolikus hitre, és pénzbírsággal sem tudták őket erre rávenni, a földesúr pénztárnoka segítségével szervezett csoportok szállták meg a

Hexenwahn und der Hexenverfolgung im Mittelalter. Bonn, 1901. Carl Georgi, Universitäts-Buchdruckerei und Verlag, 24–27. p.

¹⁴ AMMANN, Hartmann: Der Innsbrucker Hexenprocess von 1485. *Zeitschrift des Ferdinandeums für Tirol und Vorarlberg.* 1890. Heft 34. 70–71. p.

¹⁵ LORENZ, Sönke: Hexen und Hexenprozesse im deutschen Südwesten – eine Einführung. In *Frühe Hexenverfolgung in Ravensburg und am Bodensee.* Konstanz, 2001. Andreas Schmauder, 11. p.

¹⁶ SCHNYDER, André: Protokollieren und Erzählen. Episoden des Innsbrucker Hexenprozesses von 1485 in den dämonologischen Fallbeispielen des „Malleus maleficarum“ (1487) von Institoris und Sprenger und in den Prozeßakten. *Der Schlern*, 1994. Heft 68. 696. p.

¹⁷ EKLKOFER, Volker – MUNZINGER, Johannes: *Die Bamberger Hexenprozesse: „Unschuldig muss ich sterben.“* (2016. január 18.). www.br.de/radio/bayern2/sendungen/radiowissen/geschichte/bamberger-hexenprozess-inquisition-100.html; www.br.de/mediathek/podcast/radiowissen/die-bamberger-hexenprozesse-unschuldig-mussich-sterben/32891.

községet, és letartóztatták a helyi lakosokat. Förner, kihasználva a helyzetet, a katolikus tanítások szerinti gyónásra akarta kényszeríteni a fogságba ejtett embereket. Akkori felettese és támogatója, Neidhardt von Thüngen püspök azonban elrendelte az akció leállítását és a foglyok szabadon bocsátását.¹⁸

Förner 1609-ben Nürnberg protestáns birodalmi város rekatolizálása céljából azt találta ki, hogy akadályozzák meg embargóval a város élelmiszerral való ellátását, így az éhínség majd rákényszeríti az embereket a katolikus szertartások visszaállítására.¹⁹

Habár Förner erőszakba torkolló akcióit többször voltak kénytelenek felettesei leállítani, vagy meghiúsítani, karrierje mégis töretlen maradt, már II. Johann Georg kormányzása előtt megkapta kinevezését. Felügyelete alatt 1627-ben fejeződött be Bambergben a 30–40 fogoly tartására alkalmas boszorkánybörtön építése, addig pincékben, tornyokban, száraz mély kutakban leeresztve tartották a foglyokat, sokszor hosszú hónapokig, piszokban, mocsokban, bűzben. II. Johann Georg uralma alatt legalább 642 ember esett áldozatul a boszorkánypereknek, közöttük jó néhány ismert, köztisztületben álló személy, a császári udvar és a pápa figyelmeztetése ellenére, mely a bírásokban tanúsítandó mértékletességre vonatkozott. A boszorkányokba vetett hiedelem mellett a boszorkányvadászokat a pénzsóvárság is motiválta. Az elítéltek vagyona nemcsak az egyházmegyék kasszáját gyarapította, hanem az ítélezők személyes vagyonát is. 1631-ben a bécsi székhelyű Birodalmi Udvari Tanács elrendelte a fogvatartás körülményeinek enyhítését, és megtiltotta az elítéltek vagyonának elkobzását a főegyházmegye „hadikasszájának” javára, miután az áldozatok rokonai panasszal fordultak az udvarhoz.²⁰

A jogszabályok már 1400 körül, a dél-franciaországi eretneküldözés idején bűncselekményként írták le a boszorkányságot. A periratokból tudhatjuk, a bűncselekmény az ördöggel kötött paktumból, az ördöggel létesített szexuális kapcsolatból, a boszorkánytáncban való részvételből és mindenekelőtt az ártó varázslatok megtervezéséből és végrehajtásából állt. Az emberek képzeletében a boszorkányok mindig csoportosan jelentek meg, így az üldözök hittek a boszorkányszekta létezésében.

A bambergi városi archívumban általam megismert, az 1610-es években rögzített periratokban az ördög általában vörös hajú, vörös szakállú férfi volt, aki fekete ruhát, fekete köpenyt, széles karimájú fekete tollal díszített fekete kalapot viselt, mindig akkor bukant fel, vagy valaki házában, vagy a földeken, amikor egy asszony egyedül volt, pénzt ígért, ha az megtagadja Jézus Krisztust. A megkörnyékezett asszonyok, a jegyzőkönyvek szerint, könnyen beadták a derekukat, általában szemétdombra állva esküdtek hűséget az ördögnek, sokszor bal kézzel, majd szexuálisan közöskültek a hideg testű ördöggel, és megkapták a megígért pénzt. Ritkábban, de férfiakkal is megtörtént hasonló, akkor az ördög zöld ruhás nő, általában prostituált alakjában környékezte meg a férfit. A boszorkányos praktikák is azonosak a jegyzőkönyvek szerint, a boszorka tud különleges porokkal vagy kenőcsökkel, valamint varázsigékkel embert és állatot beteggé tenni, halált okozni, vihart kavarni, termést pusztítani, időjárást megváltoztatni, repülni boszorkabalzsammal bekent seprűnyélen, átvál-

¹⁸ BAUER, Lothar: *Die Bamberger Weihbischöfe Johann Schöner und Friedrich Förner. Beiträge zur Gegenreformation in Bamberg*. Bamberg, 1964. 368–369. p.

¹⁹ Uo. 460. p.

²⁰ GEHM, Britta: *Die Hexenverfolgung im Hochstift Bamberg und das Eingreifen des Reichshofrates zu ihrer Beendigung*. Hildesheim, 2000. Olms, 268. p.

tozni, egyszerre részt venni a boszorkányszombaton, és kivetíteni saját alakját otthon, mint-ha nem távozott volna el. Egyetlen periratban nem olvastam arról, hogy a bíró felszólította volna a vádlottat, mutassa be a bíróság előtt repülési tudományát.

Az eljárások során gyakran fordultak elő törvénysértések, jegyzőkönyv-hamisítások, hatalommal való visszaélések. A hóhér az eljárás során aktív szerepet játszott, segédkezett a testen lévő boszorkányjegyek felderítésében, és nem egyszer szexuális erőszakra is sor került.²¹

A tárgyalások során a bíró részletekbe menő kérdésekkel ostromolta a vádlottakat, szerepelt például az ördöggel való szexuális együttlét, az ördöggel zajló alkudozás, és a vele való megállapodások vagy találkozók.²² A bizonyítás során a tortúra alkalmazása gyakran vezetett beismerő vallomáshoz. Ennek során általában nem tartották be az olyan szabályokat, mint a kínzás egy órára való korlátozása, vagy a kínzás alatti szünetek beiktatása. A boszorkányperekben a kínzás egy órára való korlátozását általában mellőzték, mivel ez *crimen exceptum* volt, amely különleges szigort igényelt. A boszorkányperekben gyakran nem érvényesült az a szabály sem, hogy a vádlottat csak háromszor lehetett kínzásnak alávetni, és ha addig nem tett vallomást, akkor szabadon kellett engedni. A *Malleus maleficarum* értelmében, ha a kínzás nem eredményezett beismerő vallomást, akkor az nem minősülhetett a tortúra újabb felvételének, hanem folytatásnak kellett nyilvánítani.

A bambergi boszorkányüldözés eme tobzódásának végül a svéd csapatok 1631–1632-es megjelenése vetett véget, melynek következtében II. Johann Georg Ausztriába menekült, Förner pedig már 1630 decemberében meghalt. Így a fent említett császári rendelkezéseket is könnyebb volt fogatosítani.

Számos teológus és jogtudós viszonyult kritikusan a boszorkányhíthez, különösen a tübingeni egyetem vonzaskörében, mert Isten mindenhatóságát mindenre kiterjedőnek tekintették, végső soron a katasztrófákat Isten büntetésének fogták fel, úgy gondolták, hogy ezzel akarja próbára tenni az igazakat.

Huizinga írja, hogy „a középkor vége felé lassanként teljességre érett az önámítás és kegyetlenség sötét rendszere. A középkori gondolkozás valamennyi gyengesége és tévedésre való hajlama hozzájárult a kiépüléséhez. A 15. század úgy adta át a következő kornak, mint egy szörnyű betegséget, és hosszú időn keresztül sem a klasszikus kultúra, sem a protestáns hitújítás, sem a katolikus újjáéledés nem volt képes és nem is akarta meggyógyítani.”²³ A boszorkányság újragondolása a felvilágosodás idején fejeződött be. Ahogy a joggyakorlat az eskütől és az isteni ítélettől a bizonyíthatóság felé fordult, a természetfeletti ártalmak bizonyíthatatlansága oda vezetett, hogy a boszorkánysággal kapcsolatos vádak már nem vizsgálták ki, bár a lakosság egy része még sokáig követelte azt.

²¹ LÖHER, Hermann: *Hochnötige Unterthanige Wemütige Klage Der Frommen Unschültigen*. Stadt Bad Münstereifel, 1998. 43–44. p.

²² BEHRINGER, Wolfgang: *Hexen und Hexenprozesse in Deutschland*. München, 2010. dtv, 280–285. p.

²³ HUIZINGA 1938. 228–229. p.